

KLANICZAY GÁBOR

CEU, Professor Emeritus, Dept. of Historical Studies,
ELTE, Középkor Történeti Tanszék, címzetes egyetemi tanár

Aetas 40. évf. 2025. 4. szám, 17–28

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.4.17-28

www.aetas.hu

Történeti antropológia, mikrotörténelem, érzelmek története

Új témák, új megközelítések

ABSTRACT. *Historical Anthropology, Microhistory, History of Emotions. New Topics, New Approaches.* The lecture held at the jubilee conference aimed to provide a picture of the three aforementioned currents and their presence in Hungarian historiography. The innovative, theoretically based methodological approaches of historical anthropology and fruitfully intergrating the approaches of neighbouring disciplines, had a role in stimulating research in Hungary in the 1980s and 1990s. The article enumerates some significant examples of this effect. As for the history of emotions, one of the new currents that appeared in the 2000s, its presence inspiring followers can be observed, and its popularity is expected to grow further.

Keywords: *new historiography, Annales, thick description, scale-shifting, mentality*

A hazai történettudomány elmúlt négy évtizedének értékelésére – az AETAS 40 éves működése alkalmából szervezett konferencián – érdemes visszautalni arra a két korábbi alkalomra, amikor a folyóirat hasonló felkérés jegyében mozgósította a történész szakma képviselőit. Az első hét év után, 1992-ben körkérdest intézett közel ötven magyar történészhez a magyar történetírás szerkezetéről és intézményrendszeréről, és 19 beérkezett választ megjelentetett.¹ A „25 éves az AETAS” alkalomra szervezett jubileumi konferencia egyik szekciója pedig a „Rendszerváltozás és történetírás” témakörével foglalkozott, és e témáról négy tanulmányt publikált.²

Az 1992-es körkérdesben mindössze ketten törtek lándzsát az itt ismertetni kívánt új történetírói irányzatok mellett. Gyáni Gábor beszélt arról a különbségről, „ami a túlnyomórészt narratív és politikai eseménytörténetet író történészek, valamint azok között áll fenn, akik fogalmibb, netán kvantifikáló vagy antropológizáló társadalomtörténetet kívánnak művelni”, és megemlítette az utóbbi csoportosulás fontosabb intézményeit, mindenekelőtt az 1986-ban alakult Hajnal István Kört.³ Ugyanezt az irányzatot emeli ki írásában Kövér György, hozzátéve azonban: „tény, hogy a hatvanas-hetvenes évek módszertanilag is újító irányzatai (történeti antropológia, new economic history) bár ’megérintették’ a magyar történetírást, nálunk irányzatokat nem, legfeljebb magányos harcosokat produkáltak”.⁴

¹ AETAS-körkérdes a magyar történetírás szerkezetéről és intézményrendszeréről, i. m.

² Lásd: Aetas, 25. évf. (2010) 4. sz. 7–48.

³ AETAS-körkérdes a magyar történetírás szerkezetéről és intézményrendszeréről, 179.

⁴ AETAS-körkérdes a magyar történetírás szerkezetéről és intézményrendszeréről, 192.

A helyzet jelentősen változott 2010-re, ezt tükrözi a huszonötödik évfordulóra megjelentett szám „Rendszerváltozás és történetírás” című tematikus blokkjában Romsics Ignác tanulmánya is, amely a magyar történetírás állapotáról adott kiegyensúlyozott és informatív áttekintésben szót ejt az itt tárgyalandó új irányzatok képviselőiről: a Hajnal István Kör mellett az ELTE Granasztói György és Benda Gyula által vezetett *Atelier* műhelyéről, a francia–angolszász „új történetírás” szellemisége jegyében szerveződött, 2000-től megjelenő *Korall* folyóiratról.⁵

Ekkorra már jelentős táborra lett az újabb történetírói irányzatoknak, amit a legjobban talán egy magát tankönyvként hirdető tanulmánykötet szemléltet, a 2003-ban megjelent *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*,⁶ melyben huszonöt tanulmány foglalja össze egy-egy részterület módszertani sajátosságait. Az itt tárgyalandó három irányzat közül kettőről e kötetben olvasható egy-egy kitűnő, ma is vállalható elemzés, Apor Péteré a történeti antropológiáról, Szíjártó Istváné a mikrotörténelemről, melyek a nemzetközi szakirodalom mellett az irányzatok magyarországi megjelenését is ismertették.⁷ Ami pedig a közelebbi múltban népszerűvé lett érzelmek történetét illeti, ennek két fontos historiográfiai előzményét, a mentalitástörténetet Czoch Gábor, a pszichohistóriát pedig Botond Ágnes mutatta be a kötetben.⁸

Mire szolgálhat egy újabb körkép az AETAS 40. születésnapja alkalmából? Azt remélem, hogy a fontosabb új eredmények áttekintésével felfrissítheti emlékezetünket ezeknek az irányzatoknak a hasznáról, illetve korlátairól.

Történeti antropológia

Ennek az irányzatnak a fénykora az 1970-es évekre tehető. Mint neve is mutatja, két társadalomtudományos diszciplína, a történettudomány és a természeti népek társadalmával és kultúrájával foglalkozó antropológia összeházasításából született, gyökerei részben a francia *Annales*-kör „új történetírásához”,⁹ részben az angolszász antropológia és a kora újkor történetészeinek együttműködéséhez kapcsolják.¹⁰ Alapvető módszertani célkitűzése az, hogy a történetészek támaszkodjanak az antropológia személetmódjára, a „másság” felismerésére és tiszteletben tartására, és használják az antropológusok kifinomult és elméletileg kimunkált elemző kategóriáit a múlt társadalmi és kulturális alakzatainak elemzésénél. Ez a család, a rokonsági kapcsolatok, a történelmi közösség-típusok, az őket összekötő rítusok újszerű vizsgálatát jelentette,¹¹ a társadalomszerveződés kategóriáinak számbavételét, történelmi alakulásuk nyomon kísérését. Ehhez kapcsolódott a hatalom szakrális alátámasztásának, szertartásainak és szimbólumainak problémája. Az antropológusok kategóriáinak használatában abban állt, hogy ők ezekről a megnyilvánulásokról és a hozzájuk kapcsolódó, az emberi viszonyokról a „terepen” gyűjtött személyes megfigyelések és a résztvevőkkel történő kommunikáció segítségével sokkal részletgazdagabb és autentikusabb képet – „sűrű le-

⁵ Romsics: *A magyar történetírás intézményrendszere és fórumai*, i. m.

⁶ Bódy – Ö. Kovács (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, i. m.

⁷ Bódy – Ö. Kovács: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, 443–466., 494–513.

⁸ Bódy – Ö. Kovács: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, 467–493., 532–556.

⁹ Le Goff: *Pour un autre Moyen Age*, i. m.; uő: *L'imaginaire médiéval*, i. m.; Schmitt: *Le saint lévrier*, i. m.; uő: *La raison des gestes dans l'Occident médiéval*, i. m.

¹⁰ Davis: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*, i. m.; Darnton: *Lúdanyó meséi*, i. m.; Burke: *Népi kultúra a kora újkori Európában*, i. m.; uő: *Historical Anthropology of Early Modern Italy*, i. m.

¹¹ Goody: *The Development of the Family and Marriage in Europe*, i. m.

írást¹² – tudtak kialakítani, míg a történésznek legtöbbször csak töredékes és szűkszavú forrás állt rendelkezésre.

Az antropológia fogalomrendszere nagy segítséget nyújtott a vallástörténet megnyilvánulásainak feltérképezéséhez, a természetfölötti világról alkotott elképzelések megértéséhez. Nem véletlen, hogy a kora újkori boszorkányüldözések újszerű elemzéséből született a történeti antropológia két úttörő monográfiája, Alan Macfarlane és Keith Thomas műve.¹³ Az antik, középkori és újkori kereszténység, a szentkultusz és a csodahit sokat tárgyalt történetét pedig Peter Brown, Caroline Walker Bynum, Patrick Geary és William Christian ugyancsak az antropológiai szemlélet jegyében helyezte új alapokra.¹⁴

A történelem és az antropológia kategóriáinak összehangolása persze nem mehetett probléma nélkül. Bár lehetett hasonlóság a „természeti” népek és a középkori vagy kora újkori parasztnak életmódja, rítusai, hiedelmek között, de a modern állam, egyház, civilizáció okozta óriási különbségekről nem szabad elfeledkezni. Másfelől: a történészek által a hatvanas-hetvenes években inspirálónak tartott antropológiai elméletek¹⁵ körül az antropológia szakmában gyakran szenvedélyes vita zajlott a különböző iskolák között.¹⁶ A történészek sem késlekedtek a kritikus észrevételekkel: Roger Chartier Robert Darnton „nagy macskamészárlásáról” fogalmazott meg éles kritikát.¹⁷ Robert Scribner történeti antropológiáról készített historiográfiai áttekintése is inkább polémiának tekinthető, mint apológiának.¹⁸ A kritikus hozzászólások között végül meg kell említeni Philippe Buc könyvét, mely a „rítusok veszedelmei” címmel hívja fel a figyelmet arra, hogy a kora középkori krónikákban említett szertartások antropológiai elméletek segítségével történő értelmezésének milyen buktatói lehetnek.¹⁹

A nemzetközi diskurzusban a történeti antropológiáról folytatott eszmecsere beletorkolott egy ezzel a megközelítéssel rokon, ám néhány alapvető kérdésben azt meghaladni próbáló áramlat, a mikrotörténelem kérdéskörébe – erre a cikk következő részében térek majd ki. Előbb azonban idézzük fel, milyen hatással volt a történelmi antropológia a hazai kutatásra.

Míthogy az antropológiai kutatás Magyarországon a nyolcvanas évek elején alig volt képviselve, a történeti antropológia nemzetközi szintén már népszerű törekvéseit a történészek és néprajzkutatók együttműködése karolta fel. 1983-ban Hofer Tamással és Niedermüller Péterrel együtt szerveztünk egy seregszemle jellegű konferenciát e tárgyban, ahol egy programadó módszertani előadás²⁰ után sorra kerültek elő azok a témák, ahol a történeti antropológiai megközelítés releváns lehet: társadalomnéprajz és folklorisztika (Hofer Tamás, Voigt Vilmos, Sárkány Mihály, Niedermüller Péter), populáris kultúra és elit kultúra

¹² Clifford Geertz nyomán lett népszerű a *thick description* kategóriája – magyarul: Geertz: *Sűrű leírás*, i. m.

¹³ Macfarlane: *Witchcraft in Tudor and Stuart England*, i. m.; Thomas: *Religion and the Decline of Magic*, i. m.

¹⁴ Brown: *A szentkultusz*, i. m.; uő: *The Body and Society*, i. m.; Bynum: *Holy Feast And Holy Fast*, i. m.; Geary: *Furta Sacra*, i. m.; Christian: *Person and God in a Spanish Valley*, i. m.

¹⁵ Néhány példa: Turner: *A rituális folyamat*, i. m.; Geertz: *Az értelmezés hatalma*, i. m.; Sahlin: *Islands of History*, i. m.

¹⁶ Ilyen volt például Gananath Obeyesekere vitája Marshall Sahlin-szal: *The Apotheosis Of Captain Cook*, i. m.; vagy Clifford-Marcus (eds.): *Writing Culture*, i. m.

¹⁷ Chartier: *Szöveg, szimbólumok és franciaság*, i. m.

¹⁸ Scribner: *A kora újkori Európa történeti antropológiája*, i. m.

¹⁹ Buc: *The Dangers of Ritual*, i. m.

²⁰ Klaniczay: *A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei*, i. m.

(Pócs Éva, Hanák Péter Gellériné Lázár Márta, Vörös Károly), család, háztartás, rokonság (Fügedi Erik, Granasztói György, Faragó Tamás, Andorka Rudolf, Gyáni Gábor), társadalmi rétegek és életformák (Takács Lajos, Benda Gyula, Kósa László, Tóth Zoltán).

Önálló történetírói irányzattá a történeti antropológia ugyan nem terebélyesedett Magyarországon, de jelenléte ettől kezdve megfigyelhető. 1986 után a Hajnal István Kör évenkénti konferenciáin – s az ott elhangzott előadásokat publikáló tanulmánykötetekben²¹ – gyakran találkozunk ide sorolható megközelítéssel. Jelentős támaszt adtak az új szemléletmód terjedéséhez a rendszerváltozás idején az ELTÉ-n alakuló új tanszékek és programok. A már említett, Granasztói György vezetésével, francia–magyar együttműködéssel 1988-ban alakult *Atelier* a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales történéseit hozta rendszeresen budapesti előadásokra, konzultációra. Az MTA-Soros Alapítvány támogatásával 1989-ben az ELTÉ-n megalapított programok közül három tartozik ide: a Bácskai Vera vezetésével, Benda Gyula és Kövér György részvételével alakult Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, a Gerő András és Klaniczay Gábor vezetésével (később Szijártó M. István-nal) működő Történeti Antropológia Program és a Boglár Lajos és Prónai Csaba szervezésével megalakuló Kulturális Antropológia Tanszék.

Részletes historiográfiai áttekintésre itt nincs mód, legyen elég néhány példa annak a jelzésére, hogy a történeti antropológia szemléletmódja megtermékenyítően hatott ezekben az években. Fügedi Erik az Elefánthyak három évszázadon átívelő történetét vizsgálva alkotott képet a késő középkori magyar kismemességen belüli rokoni struktúrákról, házasodási és öröklési stratégiákról.²² A modern város történetének antropológiai megközelítéséhez hozzájárult Hanák Péter *A Kert és a Műhely* című kötetben egybegyűjtött tanulmányaival,²³ majd e téren Gyáni Gábor bérlakásokról, cselédségről, városi térhasználatról írt könyvei hasznosították az antropológiai szemléletmódot.²⁴ A magyarországi boszorkányperek mozgatórugóinak, a „vád szociológiájának” antropológiai szempontok szerinti vizsgálatával foglalkozott az a kutatócsoport, amit Pócs Évával együtt működtettünk az 1980-as évektől kezdve, melynek módszertanát jól példázza Kristóf Ildikó monográfiája a debreceni boszorkányüldözések társadalmi és kulturális hátteréről.²⁵ Negyedikként Hofer Tamás munkásságát említeném, aki a kortárs magyar paraszti kultúra antropológusi leírásával szerzett tekintélyt az „európai etnológia” képviselői között, majd a 19–20. századi magyar nemzeti kultúra szimbólumainak elemzésénél fordult a történeti antropológia módszertana felé.²⁶

A 2000-es években a magukat a történeti antropológia irányzatához soroló munkák száma világszerte csökkent. Maga a módszer beépült a történettudományos elemzések tárházába, együtt más rokon diszciplínák metodológiai újításaival, és nem mint az egyedül üdvöztető új megközelítés. Számos törekvését pedig egy rokon, szinte egy időben induló történetírói irányzat olvasztotta magába és képviselte eredményesebben, nagyobb módszertani tudatossággal: a mikrotörténelem. A mikrotörténeti megközelítés módszertani kiindulópontja ugyanis a kortárs antropológia egyik kiemelkedő képviselője, a (már említett) Clifford Geertz által népszerűvé tett „sűrű leírás” lett.²⁷

²¹ www.hajnalkor.com/kiadvanyok (Letöltés: 2025. október 21.)

²² Fügedi: *Az Elefánthyak*, i. m.

²³ Hanák: *A Kert és a Műhely*, i. m.

²⁴ Gyáni: *Bérkaszárnya és nyomortelep*, i. m.; uő: *Az utca és a szalon*, i. m.

²⁵ Kristóf: *„Ördögi mesterséget nem cselekedtem”, i. m.; Pócs (szerk.): Demonológia és boszorkányság Európában*, i. m.

²⁶ Hofer: *Proper Peasants*, i. m.; uő (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt*, i. m.

²⁷ Vö. 12. és 15. jegyzet.

Mikrotörténelem

Akár a történeti antropológia esetében, ennek az irányzatnak a tekintélyét is néhány kiváló történész nagysikerű alkotása alapozta meg. Első helyen az irányzat két olasz névadóját, Carlo Ginzburgot és Giovanni Levit kell említeni: az előbbi egy 16. századi friuli molnár, Menocchio teremtség-elméletének elemzésével alkotott maradandót,²⁸ az utóbbi pedig egy 17. századi piemonti plébános, Giovan Battista Chiesa ördögűzői tevékenysége kapcsán festett képet a falusi társadalomról.²⁹ Az 1970-es években két további történetírói bestseller járult hozzá az új irányzat kikristályosodásához. Emmanuel Le Roy Ladurie könyve egy „Isten háta mögötti” kis pireneusi falu, Montaillou 14. század eleji társadalmát mutatta be, amihez az ott rejtőző kathar eretnekek felderítésére lefolytatott inkvizíciós vizsgálat páratlanul részletes jegyzőkönyve adott támpontot.³⁰ A történeti antropológia amerikai úttörője, Natalie Zemon Davis pedig egy 16. század végi francia imposztor megindító történetéről készített nagy sikerű elemzést *Martin Guerre visszatérése* címmel.³¹

A mikrotörténeti megközelítés fontosabb jellemzői, röviden összefoglalva, a következők voltak. Léptékváltás: nagy politikai, gazdasági, társadalmi összefüggések felvázolása, adat-sorok statisztikai értékelése helyett kiaknázni olyan forráscsoportokat, amelyek lehetővé teszi, hogy egy fontosabb esemény, egy kisebb és jól áttekinthető közösség vagy akár egyetlen ember életéről részletgazdag elemzést készítsen a történész. Képletesen szólva, a távcső helyett a mikroszkóp használatához nyúl.³² Fontos azonban, hogy nem egyszerű esettanulmányt készít, hanem a nagy történelmi kérdésekre keresi a választ mikrovizsgálattal, rákérdez a tudatos cselekvők szándékaira, motivációira, megszólaltatja az embereket, visszatérve a történelmi események vizsgálatához, amit hosszú ideig kárhoztattak az „új történetírás” képviselői.³³

Az ilyen típusú elemzésekhez, mint a fenti négy példa is tanúsítja, kivételes lehetőséget nyújtanak a bírósági források – a késő középkori és kora újkori inkvizíció kihallgatási jegyzőkönyvei, valamint a világi bíróságok peres iratai. A kritikusok felvetették, hogy egy-egy ilyen történetnek, ahol ráadásul többnyire a társadalom peremén élő egyénekre vetődik a történész reflektorának fénye, igen korlátozott az általánosíthatósága. A mikrotörténeti irányzat egy olasz képviselője, Edoardo Grendi ezzel szemben úgy érvelt, hogy az ilyen esetekről a gondos elemzés kimutathatja, hogy „kivételesen normálisak”, épp kivételességükkel mutatnak rá a társadalom mélyebben meghúzódó normarendszerére, annak ellentmondásaira, illetve hírt adnak az alsóbb társadalmi rétegek rejtett valóságáról, amiről a fennmaradt dokumentumok többsége hallgat.³⁴

A mikrotörténelem irányzatának magyarországi térnyerését segítette a nevét viselő könyvsorozat, amit 1989 és 1993 között a Magvető Kiadónál jelentettem meg (6 kötet), 1999 és 2002 között az Osiris Kiadónál Benda Gyula és Szíjártó M. István társszerkesztésével (5 kötet), majd 2007 óta a L'Harmattan Kiadónál (10 kötet) Szíjártó M. István társszerkesztésével.

²⁸ Ginzburg: *A sajt és a kukacok*, i. m.

²⁹ Levi.: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*, i. m.

³⁰ Le Roy Ladurie: *Montaillou*, i. m.; vö. Klaniczay: *Montaillou harminc éve*, i. m.

³¹ Davis: *Martin Guerre visszatérése*, i. m.

³² Ginzburg: *Microhistory*, i. m.; Levi: *A mikrotörténelemről*, i. m.; Revel: *Mikroszintű vizsgálat és a társadalmi események konstruálása*, i. m.

³³ Le Goff: *Visszatérések a mai francia történettudományban*, i. m.

³⁴ Grendi: *Micro-analisi e storia sociale*, i. m.

tésével. E könyvsorozatok a mikrotörténelem néhány klasszikus művének lefordítása³⁵ mellett elsősorban új, ehhez az irányzathoz sorolható magyar művek kiadására törekedtek, amelyek közül itt felidéznék néhányat. Szabó Péter az 1652-es vezekényi csatában elesett négy Esterházy fiú pompázatos temetéséről készített mikrotörténeti elemzést.³⁶ Für Lajos a tiszamenti Bercel határában 1784-ben kirobbant, tömegverekedéssé fajuló torzsalkodás történetéből bontotta ki a szembekerülő két köznemesi család, a Bessenyei testvérek és az újonnan betelepül Olaszék s egyúttal az egész vidék társadalmi viszonyrendszerét.³⁷ Sebők Marcell egy késmárki humanista lelkész, Sebastian Ambrosius életpályájának bemutatásába szőtt bele mikrotörténeti metszeteket az egyetemi peregrinációról, a kor hitvitáiról, a humanista levelezés segítségével fenntartott nemzetközi hálózatról.³⁸ Az *Annales* iskola szemléletének magyarországi meghonosításában kulcsszerepet játszó Benda Gyula Keszthely társadalmáról készített elemzése egy francia típusú regionális monográfia elképzeléséből kiindulva jutott el a mikrotörténeti pontosságú családtörténetek és rokonsági rendszerek rekonstrukciójáig.³⁹ Benda munkája méltó párja a német történetírás hasonló, hatalmas társadalomtörténeti adatmennyiséget feldolgozó és mikrotörténeti finomságú elemzéssel párosító két művének, Hans Medick Laichingenről és Jürgen Schlumbohm Osnabrückeről készített monográfiáinak.⁴⁰

A könyvsorozat egyik szerkesztője, Szijártó István egész könyvet készített a mikrotörténelem elméletéről és gyakorlatáról,⁴¹ és ő volt a fő szervezője annak a Hajnal István Kör konferenciának, amelyik 1999-ben a mikrotörténelem témáját tűzte napirendre, és egy tucatnyi értékes tanulmány elkészültéhez adott ösztönzést. A mikrotörténeti megközelítés népszerűségét mutatja, hogy az elmúlt két évtizedben több figyelemre méltó történeti monográfia született a tárgyban. Erdélyi Gabriella a 16. század eleji körmendi ágostonos barátok botrányát keltő (kolostorba ágyasokat becsempésző) életvitele miatt kirobbant pereskedés iratait dolgozta fel.⁴² Horváth Sándor a hatvanas évek ifjúsági lázadásának egy emblemikus csoportja, a Nagyfa Galeri sorsát mutatta be.⁴³ Kövér György a tiszaezlári vérvád történetét rekonstruálta mikrotörténeti pontossággal, keretbe foglalva ezt makroszintű elemzéssel is.⁴⁴ Bárh Dániel egy 18. századi, a dél-magyarországi Zomboron tevékenykedő ferences ördögűző történetéből bontotta ki a tovább élő babonás szokások és a kor katolikus felvilágosodása közötti konfliktust.⁴⁵

A mikrotörténetírás az elmúlt években újra a viták középpontjába került egy újabb, épp annak ellenreakciójaként a 2000-es évek elején zászlót bontott irányzat, a globális történelem kihívása nyomán. 2018-ban és 2019-ben a francia és az angol történetírás két tekintélyes folyóirata, az *Annales* és a *Past and Present* különszámot is szentelt a mikrotörténelem és a

³⁵ Davis: *Martin Guerre visszatérése*, i. m.; Levi: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*, i. m.; Boyer–Nissenbaum: *Boszorkányok Salemben*, i. m.; Birnbaum: *Gracia Mendes hosszú útja*, i. m.; Schmitt: *A zsidó Hermann megtérése*, i. m.

³⁶ Szabó: *Végtisztesség*, i. m.

³⁷ Für: *A berceli zenebona*, i. m.

³⁸ Sebők: *Humanista a határon*, i. m.

³⁹ Benda: *Zsellérből polgár*, i. m.

⁴⁰ Medick: *Weben und überleben im Laichingen*, i. m.; Schlumbohm: *Lebensläufe, Familien, Höfe*, i. m.

⁴¹ Szijártó: *A történész mikroszkópja*, i. m.

⁴² Erdélyi: *Egy kolostorper története*, i. m.

⁴³ Horváth: *Kádár gyermekei*, i. m.

⁴⁴ Kövér: *A tiszaezlári dráma*, i. m.

⁴⁵ Bárh: *A zombori ördögűző*, i. m.

globális történelem közötti polémiaának.⁴⁶ Az utóbbiban Giovanni Levi harciasan cáfolni igyekezett a globális megközelítést javasló történészeknek a mikrotörténeti megközelítéssel szembeni ellenvetéseit. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a globális történelem egyik fajtája, a hálózatokkal, kultúrák közötti érintkezésekkel foglalkozó *connected history*, *histoire croisée* jól összeegyeztethető, tulajdonképpen rokon a mikrotörténetírással, ha kellő módszertani tudatossággal művelik.⁴⁷ A mikrotörténelem és a globális történelem közötti vitát, mindkét oldal érveit összefoglalva és a közelmúlt változó világpolitikai kontextusába helyezve részletesen elemzi Czoch Gábor a *Korall* jubileumi számában közölt cikkében.⁴⁸

Van egy válfaja a mikrotörténetírásnak, amely az itt röviden bemutatandó harmadik irányzat, az érzelmek története irányába mutat: a történelmi biográfia. A történetírás egyik legrégebbi műfajáról van szó, amit az *Annales* történészei hasonló lebecsüléssel emlegettek, mint az események történetét, de akárcsak az esemény problémája, az életrajz is visszatért, felfrissülve az „új történetírás” szemléletmódjával, módszertanával. Jacques Le Goff élete fő műve a Szent Lajos biográfia lett.⁴⁹ A mikrotörténelmet megalapozó klasszikus művek között is több biográfia található: a friuli molnár Menocchióé vagy a santenai plébános Giovan Battista Chiesáé. Natalie Zemon Davis Martin Guerre története után két nagyszabású könyvet írt a biográfia műfajában: a *Women on the Margins* című három 17. századi nő – egy zsidó, egy katolikus és egy protestáns – életrajzának egymáshoz illesztése;⁵⁰ a *Trickster Travels* Al-Hasan al-Wazzan, egy granadai születésű muzulmán 16. századi kalandos élettörténete, aki előbb arab diplomataként tevékenykedett, azután spanyol kalózkodásából rabszolgaként Rómába került, ott áttért a kereszténységre, Leo Africanus néven megbecsült földrajztudós lett belőle Itáliában, de élete végén visszatért arab hazájába és a muzulmán hitre.⁵¹

Az újjászületett biográfia iránti érdeklődés hulláma elérte Magyarországot is. Az *Aetas* 2002-ben egy egész számot megtöltő tematikus válogatást készített biográfiai tanulmányokból, melyekhez két fontos elméleti tanulmány is kapcsolódott: Hedwig Röckelein a biográfia pszichohistorikus módszeréről,⁵² Kövér György a biográfia nehézségeiről írt.⁵³ Kövér Györgynek ezt követőleg ez lett az egyik központi témája. A tiszaezslári Eszter története is ebbe illeszkedett, és az életrajzi módszert tárgyaló és számos oldalról, számos példával illusztráló tanulmányai fontos kötetet álltak össze, amit az érzelmek-történet egyik első magyar művének is tekinthetünk.⁵⁴

Az érzelmek története

Ellentétben a történeti antropológia és a mikrotörténelem irányzatainak jelentős számú hazai képviselőjével és az ezt támogató módszertani tanulmányokkal, könyvekkel, könyvsorozatokkal, fordításokkal, az érzelmek történetének a Hajnal István Kör 2017. évi szegedi konferenciáján és az ott elhangzott előadások egy részét megjelentető kötetben⁵⁵ kívül egyelőre elég kevés képviselője van Magyarországon. Ez csak részben magyarázható azzal, hogy ez az

⁴⁶ *Micro-analyse et histoire globale*, i. m.; *Global History and Microhistory*, i. m.

⁴⁷ Levi: *Frail Frontiers?*, i. m.

⁴⁸ Czoch: *Globális történelem, mikrotörténelem, globális mikrotörténelem*, i. m.

⁴⁹ Le Goff: *Saint Louis*, i. m.

⁵⁰ Davis: *Women on the Margins*, i. m.

⁵¹ Davis: *Trickster travels*, i. m.

⁵² Röckelein: *A pszichohistorikus módszer hozzájárulása az „új történelmi biográfiához”*, i. m.

⁵³ Kövér: *A biográfia nehézségei*, i. m.

⁵⁴ Kövér: *Biográfia és társadalomtörténet*, i. m.

⁵⁵ Lukács–Tóth (szerk.): *Az érzelmek története*, i. m.

egyik legújabb módszertan, mely világszerte vonzóvá, divatossá lett az elmúlt évtizedben, részben további magyarázatra vár. Pedig ennek az irányzatnak is legalább annyira távolra nyúlnak a gyökerei, mint az előbbi kettőnek.

Közhelyszámba megy, hogy a történelem magyarázatánál a cselekvők érzelmeinek minden értelmező jelentős szerepet tulajdonított. Elég arra gondolni, hogy az Íliász első éneke az „Akhilleusz haragja”, vagy arra, hogy Thuküdidész, Polübiosz milyen sűrűn hivatkozik az érzelmekre. Közéleti példákat felidézve, a különböző korok embereinek, különböző társadalmi csoportoknak az érzelmi világáról sokat ír Jules Michelet, Johan Huizinga, Mihail Bahtyin és Norbert Elias. Az érzelmek megnyilvánulási formáira irányította a figyelmet Darwin, William James és Freud. A kollektív érzelmek történelem-befolyásoló erejére már a 20. század elején felfigyeltek a szociálpszichológia előfutárai, Gustave Le Bon és Gabriel Tarde.

Az érzelmek szisztematikus történeti vizsgálatának első zászlóbontója az *Annales*-kör egyik megalapítója, Lucien Febvre volt, aki 1941-ben írta programadó cikkét: hogyan lehet rekonstruálni a régebbi korok érzelmi életét.⁵⁶ Ennek nyomán az érzelmek kérdése napirendre került az ötvenes-hatvanas évek legnépszerűbb francia újító irányzatában, a mentalitástörténetben⁵⁷ (itt Robert Mandrou és Jean Delumeau könyveit kell első helyen említeni⁵⁸), és jelentős figyelem fordult felé a történeti antropológia és a történelmi pszichológia képviselőinek írásaiban.

Egy saját kutatási stratégiát megfogalmazó irányzat kialakulását Barbara H. Rosenwein 2002-es manifestuma mozdította elő, és ő lett az érzelmek történetének egyik legnagyobb hatású művelője.⁵⁹ Az amerikai történészek és pszichológusok együttműködéséhez csatlakozott a német történetírás több képviselője is. Ute Frevert egy külön erre specializálódott Max Planck intézet vezetőjeként fogott neki e témakör rendszerezéséhez.⁶⁰ Az orosz és szovjet történelmet kutató Jan Plamper 2012-ben fontos szintézist készített erről az irányzatról, ami a 2015-ös angol fordításával lett népszerű kézikönyv.⁶¹ A francia történettudományban pedig akadt egy ott élő (most Kanadában oktató) képviselője ennek az irányzatnak, Nagy Piroska,⁶² aki szerzőtársával, Damien Boquet-val egy többéves kutatási projektet szervezett ezzel foglalkozó francia kutatók részvételével,⁶³ és elkészítette az érzelmek történetének legfrissebb módszertani kézikönyvét.⁶⁴

Volna tehát mit befogadni, lefordítani és mindenekelőtt a magyar történelem kérdései kapcsán elemezni olyan jelenségek kapcsán, mint a félelem, pánik, sírás, szenvedés, a harag, ellenségeskedés, bosszú, az öröm, nevetés, szerelem, eksztázis, az aszkézis, fájdalom, a kollektív érzelmek, érzelmi közösségek, a büntudat, előítélet, bűnbakkeresés vagy a hála megnyilvánulásainak vizsgálatánál (hogy egy rövid kedvcsináló felsorolással érzékeltessem a lehetséges „étrendet”). A már említett 2017-es érzelem-történeti konferencia 34 tanulmánya ehhez egy fontos első merítést kínál. Gondos gyűjtéssel hozzá lehetne ehhez illeszteni két folyóirat, az *Aetas* és a *Korall* jó néhány tanulmányát. Két úttörő könyvet említenék még e

⁵⁶ Febvre: *Comment reconstituer la vie affective d'autrefois?* i. m.

⁵⁷ Czoch: *A mentalitástörténet*, i. m.; Keszei: *A mentalitástól a reprezentációig, és vissza...*, i. m.

⁵⁸ Mandrou: *Introduction à la France moderne*, i. m.; Delumeau: *La peur en Occident. XIV–XVIII siècles*, i. m.

⁵⁹ Rosenwein: *Worrying about Emotions in History*, i. m.; uő (ed.): *Anger's Past*, i. m.; uő: *Emotional Communities in the Early Middle Ages*, i. m.; uő: *Generations of Feeling*, i. m.

⁶⁰ Frevert: *Emotions in History*, i. m.; uő (ed.): *Gefühlswissen*, i. m.

⁶¹ Plamper: *The History of Emotions*, i. m.

⁶² Nagy: *Le don des larmes au Moyen Âge*, i. m.

⁶³ Nagy–Boquet (eds.): *Le sujet des émotions au Moyen Âge*, i. m.

⁶⁴ Boquet–Nagy: *Sensible Moyen Âge*, i. m.

témakörben, lezárásként: Lackó Mihály tanulmányát Széchenyi István országgyűlési ájulásáról,⁶⁵ valamint Tóth G. Péter monográfiáját a magyarországi boszorkányüldözéseket helyenként valódi pánikká erősítő félelmekről és bűnbakkeresésről.⁶⁶

Mindez tehát jó esélyt ad arra, hogy az érzelmek története a magyar történetírásban is önálló irányzattá terebélyesedjen.

BIBLIOGRÁFIA

- AETAS-körkérdés a magyar történetírás szerkezetéről és intézményrendszeréről. Aetas, 8. évf. (1993) 4. sz. 165–212.
- Bárh Dániel: *A zombori ördögűző. Egy 18. századi ferences mentalitása*. Budapest: Balassi Kiadó, 2016.
- Benda Gyula: *Zsellérből polgár. Keszthely társadalma, 1740–1849*. Budapest: L'Harmattan, 2008.
- Birnbaum, Marianna D.: *Gracia Mendes hosszú útja*. Budapest: L'Harmattan, 2008.
- Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest: Osiris Kiadó, 2003.
- Boquet, Damien – Nagy, Piroksa; *Sensible Moyen Âge. Une histoire des émotions dans l'Occident médiéval*. Paris: Beauchesne, 2015. (angol fordítás: *Medieval Sensibilities: A History of Emotions in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.)
- Boyer, Paul – Nissenbaum, Stephen: *Boszorkányok Salemben. A boszorkányság társadalmi gyökerei*. Budapest: Osiris Kiadó, 2002.
- Brown, Peter: *A szentkultusz*. Budapest: Atlantisz, 1993. [1981]
- Brown, Peter: *The Body and Society: Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity*. New York: Columbia University Press, 1988.
- Buc, Philippe: *The Dangers of Ritual. Between Early Medieval Texts and Social Scientific Theory*. Princeton: Princeton University Press, 2001. <https://doi.org/10.1515/9781400832491>
- Burke, Peter: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest: Századvég – Hajnal István Kör, 1991. [1978]
- Burke, Peter: *Historical Anthropology of Early Modern Italy. Essays on. Perception and Communication*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- Bynum, Caroline Walker: *Holy Feast And Holy Fast. The. Religious Significance Of Food To Medieval Women*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1988.
- Chartier, Roger: *Szöveg, szimbólumok és franciaság. A szimbolikus antropológia használata a történetírásban*. In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Budapest: Replika Kör, 2000. [1988] Replika Kör
- Christian, William A. jr.: *Person and God in a Spanish Valley*. New York: Seminar Press, 1972.
- Clifford, James – Marcus, George (eds.): *Writing Culture The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1986.
- Czoch Gábor: *A mentalitástörténet*. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest: Osiris Kiadó, 2003. 467–493.
- Czoch Gábor: *Globális történelem, mikrotörténelem, globális mikrotörténelem*. Korall, 26. (2025) 100. sz. 23–48.
- Darnton, Robert: *Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás. Két epizód a francia kultúrhistoria köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987. [1985]
- Davis, Natalie Zemon: *Women on the Margins. Women on the Margins: Three Seventeenth-Century Lives*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Davis, Natalie Zemon: *Martin Guerre visszatérése*. Budapest: Osiris Kiadó, 1999. [1983]
- Davis, Natalie Zemon: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Budapest: Balassi Kiadó, 2001. [1975]

⁶⁵ Lackó: *Széchenyi elájul*, i. m.

⁶⁶ Tóth G: *Boszorkánypánik és babonatéboly*, i. m.

- Davis, Natalie Zemon: *Trickster travels: a sixteenth-century Muslim between worlds*. New York: Hill and Wang, 2006.
- Delumeau, Jean: *La peur en Occident. XIV-XVIII siècles. Une cité assiégée*. Paris: Seuil, 1978.
- Erdélyi Gabriella: *Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és újkor határán*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 2005.
- Febvre, Lucien: *Comment reconstituer la vie affective d'autrefois?* Annales d'histoire sociale, 3. (1941) 5–20. (angol fordítás: *Sensibility and history: how to reconstitute the emotional life of the past*. In: Burke, Peter (ed.): *A New Kind of History. From the Writings of Lucien Febvre*. London: Routledge & Kegan Paul, 1973.)
- Frevert, Ute: *Emotions in History: Lost and Found*. Budapest – New York: CEU Press, 2011. <https://doi.org/10.1515/9786155225031>
- Frevert, Ute (ed.): *Gefühlswissen: Eine lexikalische Spurensuche in der Moderne*. Frankfurt: Campus, 2011.
- Fügedi Erik: *Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja*. Budapest: Magvető Kiadó, 1992. (angol változat: *The Elefánthy. The Hungarian Nobleman and His Kindred*. Ed. by Damir Karbić. Budapest: CEU Press, 1998.)
- Für Lajos: *A berceli zenebona, 1784. Kísérlet a történelmi pillanat megragadására*. Budapest: Osiris Kiadó, 2000.
- Geary, Patrick: *Furta Sacra. Thefts of Relics in the Central Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press, 1978. <https://doi.org/10.1515/9781400820207>
- Geertz, Clifford: *Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez*. In: Vári András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988. 13–61.
- Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest: Századvég, 1994. [1973]
- Ginzburg, Carlo: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világgépe*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1991., 2011. [1976]
- Ginzburg, Carlo: *Microhistory: Two or Three Things That I Know about It*. Critical Inquiry, 20. (1993) 10–35. <https://doi.org/10.1086/448699>
- Global History and Microhistory*. Ed. John-Paul Ghobrial. Past and Present, 242. (2019) Supplement 14. <https://doi.org/10.1093/pastj/gtz064>
- Goody, Jack: *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511607752>
- Grendi, Edoardo: *Micro-analisi e storia sociale*. Quaderni Storici, 35. (1977) 506–520.
- Gyáni Gábor: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest: Magvető Kiadó, 1992.
- Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Budapest: Új Mandátum, 1998.
- Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest: Gondolat, 1988.
- Hofer, Tamás: *Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village* (co-authored with Edit Fél). Chicago: Aldine Publishing Company, 1969. (magyar változat: *„Mi korrekt parasztok...” Hagyományos élet Átányon*. Budapest: Korall, 2010.)
- Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. Budapest: Néprajzi Múzeum – Balassi Kiadó, 1996.
- Horváth Sándor: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2009.
- Keszei András: *A mentalitástól a reprezentációig, és vissza...* Korall, 26. (2025) 100. sz. 5–22.
- Klaniczay Gábor: *A történelmi antropológia tárgya, módszerei és első eredményei*. In: Hofer Tamás (szerk.): *Történelmi antropológia*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1984. 23–60. (Reprint: Klaniczay Gábor: *A civilizáció peremén. Kultúrtörténelmi tanulmányok*. Budapest: Magvető, 1990. 88–112.)
- Klaniczay Gábor: *Montaillou harminc éve*. BUKSZ – Budapesti Könyvszemle, 10. (1998) 168–179.
- Kövér György: *A biográfia nehézségei*. Aetas, 17. évf. (2002) 2–3. sz. 245–262.
- Kövér György: *A tiszaszilári dráma. Társadalomtörténelmi látószögek*. Budapest: Osiris Könyvkiadó, 2011.
- Kövér György: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest: Osiris, 2016.

- Kristóf Ildikó: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem.” A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében. Debrecen: Ethnica, 1998.
- Lackó Mihály: *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok.* Budapest: L'Harmattan, 2001.
- Le Goff, Jacques: *Pour un autre Moyen Age: temps, travail et culture en Occident: 18 essais.* Paris: Gallimard, 1977.
- Le Goff, Jacques: *L'imaginaire médiéval.* Paris: Gallimard, 1985.
- Le Goff, Jacques: *Saint Louis.* Paris: Gallimard, 1996. <https://doi.org/10.14375/NP.9782070733699>
- Le Goff, Jacques: *Visszatérések a mai francia történettudományban.* BUKSZ / Budapesti Könyvszemle, 12. (2000) 192–197. [1999]
- Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Montaillou, egy oksztán falu életrajza 1294–1324.* Budapest: Osiris, 1997. [1975]
- Levi, Giovanni: *Egy falusi ördögűző és a hatalom.* Budapest: Osiris, 2001. [1985]
- Levi, Giovanni: *A mikrotörténelemről.* In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok.* Budapest: Replika Kör, 2000. 127–146. [1992]
- Levi, Giovanni: *Frail Frontiers? Past and Present,* 242. (2019) Supplement 14. 37–49. <https://doi.org/10.1093/pastj/gtz037>
- Lukács Anikó – Tóth Árpád (szerk.): *Az érzelmek története.* Rendi Társadalom – polgári társadalom 31. Budapest: Hajnal István Kör, 2019.
- Macfarlane, Alan: *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A Regional and Comparative Study.* London: Routledge & Kegan Paul, 1970. <https://doi.org/10.4324/9780203259481>
- Mandrou, Robert: *Introduction à la France moderne. Essai de psychologie historique. (1500–1640).* Paris: Albin Michel, 1961.
- Medick, Hans: *Weben und überleben im Laichingen. Lokalgeschichte als allgemeine Geschichte 1650–1900.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1996.
- Micro-analyse et histoire globale.* Annales. Histoire. Sciences Sociales, 73. (2018) 3–159.
- Nagy, Piroska: *Le don des larmes au Moyen Âge.* Paris: Albin Michel, 2000.
- Nagy, Piroska – Boquet, Damien (eds.): *Le sujet des émotions au Moyen Âge.* Paris: Beauchesne, 2008.
- Obyesekere, Ganarath: *The Apotheosis Of Captain Cook: European Mythmaking in the Pacific.* Princeton: Princeton University Press, 1992. <https://doi.org/10.1515/9781400843848>
- Plamper, Jan: *The History of Emotions: An Introduction.* Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában.* Budapest: L'Harmattan, 2001.
- Revel, Jacques: *Mikroszintű vizsgálat és a társadalmi események konstruálása.* Aetas, 11. évf. (1996) 4. sz. 217–237.
- Romsics Ignác: *A magyar történetírás intézményrendszere és fórumai.* Aetas, 25. évf. (2010) 4. szám 7–14.
- Rosenwein, Barbara H.: *Worrying about Emotions in History.* American Historical Review, 107. (2002) 821–845. <https://doi.org/10.1086/ahr/107.3.821>
- Rosenwein, Barbara H. (ed.): *Anger's Past. The Social Uses of Emotion in the Middle Ages.* Ithaca – New York: Cornell University Press, 1998. <https://doi.org/10.7591/9781501718694>
- Rosenwein, Barbara H.: *Emotional Communities in the Early Middle Ages.* Ithaca – New York: Cornell University Press, 2006.
- Rosenwein, Barbara H.: *Generations of Feeling. A History of Emotions. 600–1700.* Cambridge: Cambridge University Press, 2015. <https://doi.org/10.1017/CBO9781316156780>
- Röckelein, Hedwig: *A pszichohistorikus módszer hozzájárulása az „új történelmi biográfiához”.* Aetas, 17. évf. (2002) 2–3. sz. 231–244.
- Sahlins, Marshall: *Islands of History.* Chicago: Chicago University Press, 1985.
- Schlumbohm, Jürgen: *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirschspiels Belm in proto-industrieller Zeit.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994.
- Schmitt, Jean-Claude: *Le saint lévrier. Guinefort, guérisseur d'enfants depuis le XIIIe siècle.* Paris: Flammarion, 1979.
- Schmitt, Jean-Claude: *La raison des gestes dans l'Occident médiéval.* Paris: Gallimard, 1990. <https://doi.org/10.14375/NP.9782070718450>
- Schmitt, Jean-Claude: *A zsidó Hermann megtérése. Önéletírás, történelem és fikció.* Budapest: L'Harmattan, 2013. [2005]

- Scribner, Robert W.: *A kora újkori Európa történeti antropológiája*. BUKSZ – Budapesti Könyvszemle, 7. (1995) 476–477. (Reprint: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Budapest: Replika Kör, 2000. 157–179.)
- Sebők Marcell: *Humanista a határon. A késmárki Sebastian Ambrosius története*. Budapest: L'Harmattan, 2007.
- Szabó Péter: *Végtisztesség. A főúri gyászszerzetartás mint látvány*. Budapest: Magvető, 1989.
- Szijártó M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest: L'Harmattan, 2014.
- Thomas, Keith: *Religion and the Decline of Magic. Studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1971.
- Tóth G. Péter: *Boszorkánypánik és babonatéboly*. Budapest: Balassi Kiadó, 2020.
- Turner, Victor: *A rituális folyamat – Struktúra és antistruktúra*. Budapest: Osiris Kiadó, 2002. [1969]